

MEHMET ATLI • Hepsi Diyarbakır

MEHMET ATLI 1975'te doğdu. Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nden 2000'de mezun oldu. Aynı fakültede Mimarlık Tarihi ve Kuramı lisansüstü programını bitirdi. Çeşitli firmalarda mimar olarak çalıştı, halen Mardin Artuklu Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde öğretim görevlisi ve doktora öğrencisi. Mimarlık-müzik-popüler kültür/siyaset arakesitlerine yönelen yazıları *Arredamento Mimarlık*, *Birikim*, *Yeni Özgür Politika*, *Tiroj*, *Yeni Perspektif* gibi yayınlarda yer buldu. 1994'ten beri profesyonel müzisyenlik de yapıyor. Albümler, konserler, kısa film, tiyatro oyunu ve dizi film müzikleri yaptı.

İletişim Yayınları 2043 • Memleket Kitapları 27

ISBN-13: 978-975-05-1619-1

© 2014 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2014, İstanbul

EDITÖR Tanıl Bora

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Ayla Karadağ

BASKI ve *CILT* Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

MEHMET ATLI
Herkesin Bildiđi
Kimsenin Bilmediđi
Hepsi Diyarbakır

(MONOGRAFİK) OTOBİYOGRAFİK
(OTOBİYOGRAFİK) MONOGRAFİK

- *Ne yazıyorsun? Sen mimar değil miydin?*
- Monografik otobiyografik bir şeyler işte...
- *O da ne?*
- *Şöyle anlatmaya çalışayım; gözünün önüne bir hiperbolik paraboloid getir, getirdin mi?*

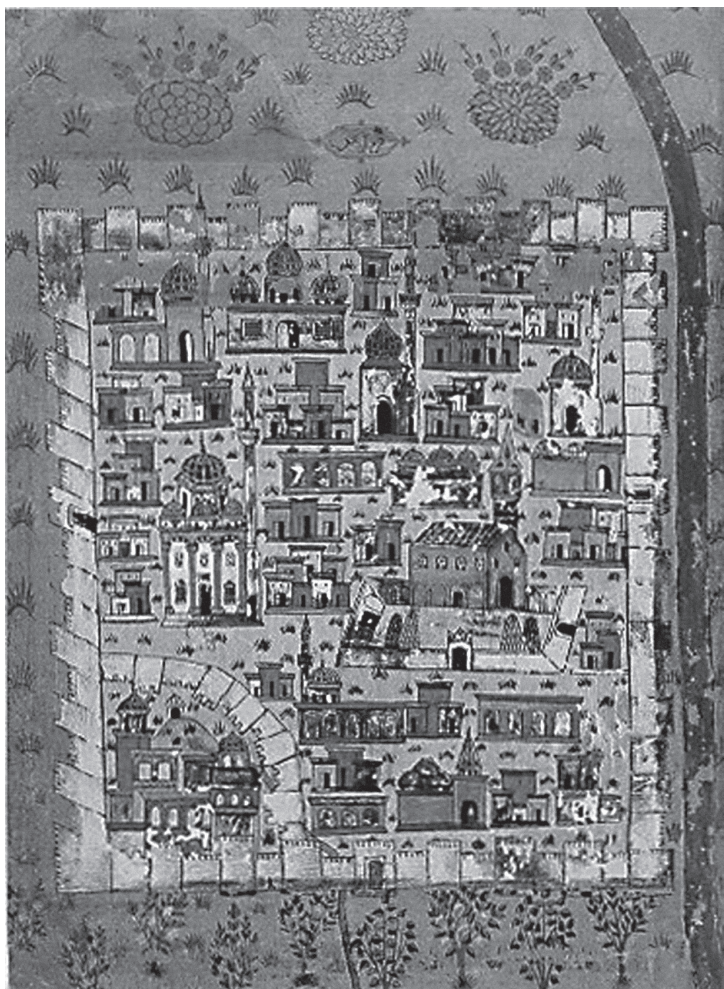
İÇİNDEKİLER

Giriş, Özet ya da Niyet.....	11
I. Kale-Sur-Duvar-Beden-Perde Diyarbakır Surlarının Dinamik Karakteri ve Kent Tarihine Sur Kapılarından Bir Giriş Denemesi.....	21
II. Nehir mi, Şehir mi? “Kelek” ve “Hülle”den Köşk, Konak ve Villalara: Diyarbakır Şehri-Dicle Nehri İlişkilerine Çok Genel ve Çok Özel Bir Bakış.....	63
III. Muhacirim Muhacirsin Muhacir İnsanın Halleri ya da Diyarbakır’da “Göçmenler Caddesi” Diye Bir Yer	87
IV. Ben Bir Avuç Darı Olsam, Yere Saçılısam Ne Dersin? Diyarbakır’da Bir Cemevinin Mimari Anlamı Ne Olabilir?.....	117
V. Metropol ve Nekropol Ölüm-Kent Üzerine Bir Işık ^^^^^^ Y.....62.....	137
VI. Demiryolu Zamanmekanı’nda Kaos ve Düzen.....	159
VII. Taşrada Mekân Savaşları Diyarbakır Sümerpark (Eski Sümerbank) Yerleşkesinin Mekânsal Dönüşümü Üzerine Bir Fısıltı.....	195

VIII. <i>Diyarbakır/Bağlar'ın Yüzeyleri ya da Mimarlık ve Geometri (Merakı)</i> <i>Beş Müselles Hikâyesi: Kör-Hat, Yanık-Köşk, Kuru-Çeşme ve Diğerleri.....</i>	211
IX. <i>Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı-2: 1915-2015(?)</i> <i>Kentlerde Dinsel/Etnik vb. Homojenizasyon ve Surp Giragos Kilisesi'nin Girişine Giriş.....</i>	233
X. <i>Sonsöz (şimdilik, diyelim) Niyetine.....</i>	245

...herkesin bildiđi bir yerden

Diyarbakır miniyatürü, Matrakçı Nasuh Efendi.

kimsenin bilmediđi bir yere...

Diyarbakırlı ünlü şair Cahit Sıtkı Tarancı gibi “desem ki vakitlerden bir nisan akşamıdır...” demesem de, ünlü fıkradaki gibi, desem ki “Dünyanın merkezi, (Bir ‘Batı Asya’, ‘Ortadoğu’, ‘Mezopotamya’, ‘Doğu Akdeniz’ ‘Türkiye’, ‘Kürdistan’, ‘Güneydoğu Anadolu’ ‘Dicle’, ‘OHAL’... kenti olan) Diyarbakır’da, bir gecekondulu şehri olan Bağlar’da, tren garı ile Göçmenler Caddesi’nin kesiştiği noktadaki Şeytan Pazarı’dır, inanmazsan ölç de bak”; dünyadaki tüm yerleşimlerin, sıkı/gevşek bağlar ve ağlarla birbirine bağlı ağlar oluşturan ağlar olduğunu sezen okur-sezer, yahut bunu bilen okur-ölçer, şaşırmayacaktır.

Uzak –mitolojik– çağların ve ulaşılmaz/aşılmaz dağların, kuş uçsa da/kervan geçmez tropikal ormanların, uçsuz bucaksız savanların ya da buzulların, adaların, tundraların... her nasılsa sağ kalabilmiş, bugünlere kadar gelebilmiş izole oluşumlarının –ki asla büsbütün izole olmadıklarını sezebiliriz– gizemli yalnızlıklarıyla değil de Diyarbakır gibi dünyanın hareketli bir coğrafyasının, hareketli bir noktasıyla (ağıyla) ve onun kendine özgü hareketlilikleri, hararetleri ve yalnızlıklarıyla ilgiliyse hele, hiç şaşırmayacaktır.

Evet, dünyanın (bu, ağlardan oluşan ağın) bir merkezi ve bir de çevresi illa olacaksa, o merkez, derme çatma bünyesinden artık silik izler bile kalmayan; “Hint Horozu Yetiştirme ve Güzelleştirme Derneği Kahvesi”nin yakınlarındaki “Peron”un, yani ki tren istasyonunun karşısında, bugün yanındaki karakol binası ve Karadeniz Balıkçısı ile birlikte, yenilenmiş, güzelce giydirilmiş cephesiyle efendi bir görünüm arz eden, “Şeytan Pazarı”dır. “O çevre de geriye kalan her yerdir,” diyorum ben de.

İnanmazsan ölç de bak!

...

Diyarbakır şehrinin, söz konusu bağları ve ağları dikkate alan ama kendi özgül yanlarını da tespit etmeye yönelen bir kent tarihinin yazılabilmesi için yalnız milliyetçiliklerin değil, “folklorik-nostaljik” dil ya da tahayyülün de aşılmasına ihtiyaç vardır. (*Öte yandan bu dilin kimi unsurları, imkânları kullanılarak da yeni şeyler söylenebileceği iddiasındayız.*) Bu dil ya da tahayyül, Türkiye’nin pek çok kent ve kasabasına yaptığını, Diyarbakır’a da yapar. Onu, öncelikle “yörelleştirir”. Ne var ki merkez olarak ima edilenlerin de (İstanbul-Ankara’nın) “yöreselliğini” göremeyen yahut Diyarbakır gibi yerlerin de “merkezîliğini” tespit edemeyen bir yörelleştirmedir bu. “Yöre” kavramının nasıl bir işlev kazandığı sorgulanmaya açık olmalıdır: “Yöre”, dillere ve metinlere pelesenk olduğu biçimiyle, hiçbir tarihsel-coğrafi ve pek tabii mimari derinlik taşımamaktadır, denebilir.¹

1 Demekle kalmayıp, “*nedir bu yöre yöre dedikleri?*” diyerek başvurduğum Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, Ayrıntı Yayınları, 1998’de; “...zaman üzerinde eşgüdüm uzam denetiminin temelidir. Boş uzam’ın gelişimi uzam’ın yöre’den ayrılması ile mümkündür. Modernlik öncesi toplumlarda uzam ve yöre yaygın olarak çakışır. Modernliğin ortaya çıkışı uzamı, herhangi bir yüz yüze etkileşim durumundan konum olarak uzak, ‘namevcut (absent)’ kişiler arasındaki ilişkileri geliştirerek, git gide yöre’den koparıp atar. Modernlik koşullarında yöre, artan bir biçimde düşselleşir” (ve yöre ile ilgili daha neler neler...) diyesiymiş ya da deye-yazmış.

“Yer” kavramından farklı olarak “yöre” (ve kardeş kavram’ı: “töre”) belli klişelere ve efsanelere hapsolarak, o yere özgü durumlar için, özgül, dinamik okumaları engelleyecek bir “hâle” yaratır. Bu hâle öylesine bütünlüklü, bitmiş bir resim çizer ki o yöreye dair söylenecek her şey söylenmiş gibi hissedersiniz. İyi niyetli akademik çabalar, alternatif olma-ya çalışan daha “sivil” girişimler dahi o hâleden payını alarak dönüp yine onu besler. Her şey turistikleşir ve kendisi olarak (ve başkalarının/benzerlerinin aynasında da) anlaşılma imkânları daralır. Semboller öne çıkar ama görünmez olur; “Karpuzu ve surları ile ünlü yöremiz”e, takılınır kalınır da mesela, karpuzun tarihini yazmak akla gelmez ya da bu gibi şeyler önemsenmez. Karpuzun ya da güvercinin tarihi yazılmayınca da aslında surların tarihi de daha iyi yazılmamış olur.

Böyle olunca, “Gazi Köşkü” örneğın, Mustafa Kemal’in şehre görevli geldiğinde kaldığı yer ve “tipik Akkoyunlu mimarisi tarzında köşk” olarak anlatılır. Yahut biçimlere ilişkin gözlemlerle yetinilir, Avrupa mimarlık tarihinin kavramları ile anlaşılmaya çalışılır² (aslında biçimler de pek detaylandırılmaz, anlamlandırılmaz) ancak Dicle Nehri’nin kıyısında (Suriçi’nin dışında!) öyle bir köşkün varlığının tarihsel-toplumsal-mekânsal anlamları üzerinde pek durulmaz. Çok basit –gibi görünen– bir soru, “O neden orada?” ya da “Neden filan tarihte belirdi de şu tarihten itibaren benzerleri belirmedi?” gibi temel soruların peşine pek düşülmez. Bundan farklı olarak, “sürdürülebilir tasarım, imgelenebilir mekân, iklimsel yapı, tekrar kullanılabilir yapı bileşeni” vb. gibi hiçbir köşkların inşa edildiği tarihlerde henüz inşa/ıcat edilmemiş

2 “Diyarbakır’da Vernaküler Mimari: Köşklar”, Zülküf Güneli, Ayhan Bekleyen, Mücahit Yıldırım, *Diyarbakır: Müze Şehir* içinde, YKY, İstanbul, 1999.

Köşk yapılarına “iklim ve ‘Türk Mimarlığı’ merkezli” yaklaşımın bir başka örneği için: “Diyarbakır’da Köşk Yapıları”, Pınar Çiftçi, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi* içinde, TC Diyarbakır Valiliği, 2011.

olan kavramları içerdiği iddia edilerek bu kavramlarla anlaşılmaya çalışılır. Köşkün, 15. yüzyıldan “Gazi Köşkü” olunca kadarki beş yüz yıl birçok kaynak tarafından rahatlıkla atlanır. Bolca nostaljisi yapılır ama 90'lara gelinceye kadar Gazi Köşkü civarının, neden kimselerin gitmeye cesaret edemediği tekinsiz yerlere dönüştüğünden de pek bahsedilmez, haliyle. Şehir insanının piknik alışkanlıkları ya da şehir ve marjinalite, sosyal tabakalaşma gibi açılardan buralara bakmak pek akla ya da hesaba gelmez. Öyle ya, “Bunların yöremizle ne ilgisi vardır?”!

Diyarbakır surlarını anlatmaya yönelik bir makale,³ giriş kısmında, uzun uzadıya Türkler-Türklük ve kale yapıcılığı olgularından söz eder; sadece bundan söz eder. Romalıların yaptırdığı ve hali hazırda şehrin Kürt çoğunluğunun da hemhal olduğu bir surdan, böyle bahseder. Metin, Diyarbakır'ın bir Türk şehri olduğunu ispat etmek için öyle bir gayretkeşlik içindedir ki şüpheye kapılırsınız, “yoksa öyle değil mi, yoksa Diyarbakır bir Türk şehri değil mi?” diye. Oysa hepimiz biliyoruz ki Diyarbakır, evet, bir Türk şehridir de. Bir Roma, Latin-Yunan, Ermeni, Süryani, Arap, Kürt, Muhacir, Güvercin, Sur ve “Çingene” şehri olduğu gibi/aynı zamanda ve orada Türkler ve Türkçe de yaşamış/yaşamakta olduğu için böyledir bu. Aksini iddia eden mi var? Bu telaş niye yahut miladi 2012-2014 yıllarında bir şehre böyle bir telaş ve böylesi bir amaçla temas edilebilir, yaklaşılabiliyor mi?

Öte yandan bir yerin, yörenin neyle ünlü olduğu aslında muğlaktır ya da bir seçme meselesidir. Ünlü şairler, ünlü yapılar, ünlü yemekler... Ünün, ünlenenden çok, ünleyenle; ünün yankılandığı zihinlerle ilgisi olsa gerektir ve ün mekanizmaları oldukça karmaşık, üstesinden gelemeyeceğimiz kadar çok sayıda faktörle birlikte düşünülmelidir. Diyarba-

3 “Diyarbakır Kalesi”, Ali Boran, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi* içinde, TC Diyarbakır Valiliği, 2011.

kır, karpuzuyla da ünlüdür cezaevleriyle de. Kalesi (ve kaleyi kaleiçinden de yalıtın iç kalesi) ile de ünlüdür; faili meçhul cinayetleriyle de, Ziya Gökalple de Şeyh Saitle de, güzel camileri ya da Dicle nehriyle de ünlüdür, yıkık kiliseleri ve “göçük” cemaatleriyle de.

Diyarbakır’da sabahları ciğer kebabı yendiğini –nedense– Diyarbakırlıların kendileri bilmez, ama turistlere bu anlatılır. Daha ziyade Van şehrine özgü bir durum olarak gelişmiş “kahvaltı salonları” çoğalır, buralılaşır. Ermeni ustalardan, Dimili (Zazakî) konuşan Bingöllü Müslümanlara intikal ettiğini tahmin ettiğim ancak ismi Arapça (izi sürülmeye, tarihi yazılmaya ve yemeye değer) kadayıf, “Bingöl Kadayıfı” olarak değil, kendine daha büyük bir pazar ve “yöreselleşme” imkânı bulduğu Diyarbakır’a mal olup “Meşhur Diyarbakır Kadayıfı” adını alır ve iddia edilebilir ki bugün şehrin en kaliteli ihraç mallarından biridir. Şehrin eğlence yerlerinden derlenecek müzik enstrümanı fotoğraflarının, yüz yıllık bir kronolojik dizilimi ve bu dizilimin ortaya koyacağı çeşitlilik bile bu konuda çok şey anlatacaktır.

Yani benzer durumlarda, genelde, olan şey burada da olur/olmaktadır: Metropolleşme emareleri serdeden, öne çıkar, bir mıknatıs gibi çevrede ne varsa kendine çeker ve onu başka bir şeye dönüştürürken kendisi de başka bir şeylere dönüşür. Şimdi şehir, her zamankinden daha çok Bingöl’dür, Mardin, Siverek, İstanbul, Derik, Batman, Brüksel, Erbil ya da Dersim’dir. Burada artık, ister mimariyi ister edebiyatı ya da siyaseti düşünür/konuşurken olsun, statik “yöreselliği” aşan, dinamik “momentler” ya da “metropoliten unsurlar” söz konusu edilmeli ve belki, yöredense, yer(sizlik)/yurt(suzluk) ön plana çıkmalıdır. Bir yere yapışık –örneğinizde, Diyarbakır için– değişmez kimlikler hayal etmektense, değişik tarihsel aralıklarda, o yerdekilerce üretilen “çokluklar” üzerinde durulmalıdır.

Bu kitapta toplanan yazılar, bu zorunluluğun ya da böylesi bir derdin esinlediği, en genel ve ortak çerçevesini belirlediği (otobiyografik-monografik) denemeler sayılabilirler. Diyarbakır'ın fiziksel değişiminin, çeşitli yüzlerini tartışmak için sıralanabilecek çok sayıda önemli unsurdan; surlar, Dicle Nehri, göç/göçmenlik, kapalılık/açıklık, ölüm/kutsallaştırma pratikleri ve din/dinsellik olgularını merkeze almayı; ya da merkezsiz bir çevreye yayarak (etrafa saçarak), çeşitli disiplinlere göndermelerle, ağlar ya da yumaklar oluşturmayı deneyen ve nesnel değil, gayet öznel olduklarını inkâr etmeyeceğimiz bu denemeler, tek tek okunabilecekleri gibi peş peşe okunarak daha geniş bir yap-boz da oluşturabilirler.

Hem öğrencisi hem de bir öğretim görevlisi olduğum (*üretkenlik için avantajlı bir durum*) Mardin Artuklu Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde yürütülmekte olan doktora programındaki⁴ derslerin aydınlattığı bir rotada, duraklarda ve yan yollarda; Surlar-Suriçi, Dicle Nehri, Göçmenler Caddesi, Diyarbakır'da bir cemevinin açılmış olması ve bir Ermeni kilisesinin restorasyonuna değinen metinler, Diyarbakır'da anıtlar, heykeller, parklar, mezarlarla ilgili gelişmeleri konu edinen “Metropol ve Nekropol: Ölüm-Kent Üzerine Bir Işık”, merkez-taşra ikiliği üzerinden okumaya çalıştığım, bir kapalı cumhuriyet sitesinin; Sümerbank Tesislerinin, belediyeye devri ve kamusal hayata katılımını konu edinen, “Taşrada Mekân Savaşları: Sümerpark Üzerine Bir Fısıltı”, Diyarbakır Garı ve istasyon yapılarını ele aldığım “De-

4 Program kendini şöyle tanıttir: “Mimarlık Doktora Programı, adının genelleyiciliğine karşın, temelde mimarlık tarihi ve kuramı disiplinini eksen almaktadır. Mimarlığın giderek inşai pratiklerle sınırlı olmadığı ve ağırlıklı biçimde söylemsel bir etkinlik olduğunun düşünölmeye başladığı güncel dünyada, programın amacı, bu alandaki düşünce üretme potansiyelini geliştirmek olarak tanımlanmıştır. Programın ders bileşimi disiplinlerarası niteliktedir. Bu yaklaşım, mimarlık bilgisini kendi içine kapalı bir teknik birikim olarak görmekten kaçınan kurum tavrının olağan sonucudur.”

miryolu Zamanmekanında Kaos ve Düzen” başlıklı metinlerle birlikte daha geniş ve tutarlı bir teorik dağarcığın, tarihsel-mekânsal tartışmanın içinden de okunabilirler (iyimserliğindeyim).

Bu listeye, Diyarbakır bağlamında, ilk elden şunlar da eklenmelidir/eklenebilir;

- Suç ve Ceza ve Şehir: Mekânların militarizasyonu-demilitarizasyonu, militanize ve mistifiye edilişi,
- Aşk mekânları/mekânsızlıkları,
- Keyif ve Şehir.

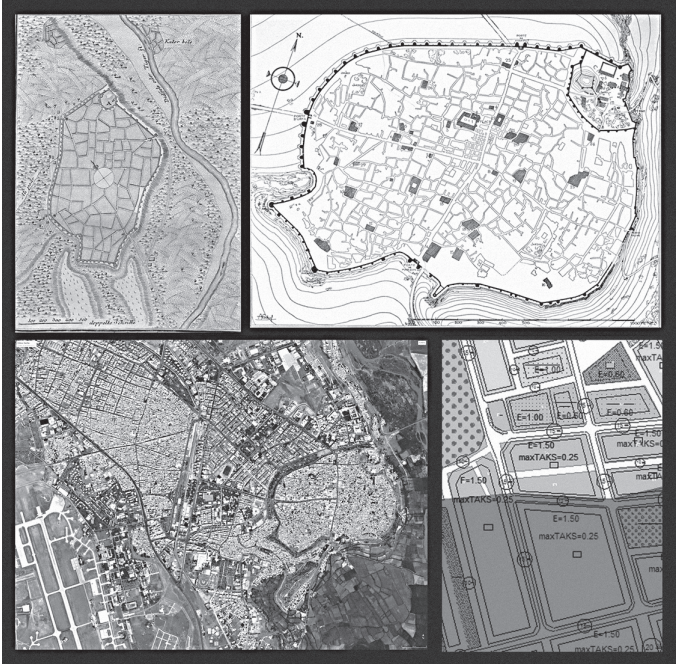
Böylece, Diyarbakır’ın kozmopolit bir geleneksel kentten bir Cumhuriyet taşrasına dönüşümüne ve son on yıllarda yeni roller/yeni kimlikler edindiği/talep ettiği, metropolleşme dönemine (bir yıldızdan, sönmüş ve yeniden parlamış bir yıldız dönüşümüne) değin bazı ipuçları elde edilebilir umudundayız. Birer “Doğu Akdeniz ya da Batı Asya metropolü” sayılabilecek Kalküta, İstanbul, Beyrut, İzmir, İskenderiye, Atina, Ankara, Tahran gibi kentlerden oluşan listeye, Diyarbakır’ı da ekleyebileceğimiz ipuçları...

İpin ucu bendedir/ bir ucu bedendedir/ el bilir âlem bilir/ benim gönlüm sendedir oy emman... İpin ucu kaçmayacaksa ve ben, italik değil de baston yutmuş bir atletik-akademik olsam, “yeri” gelmişken, “kimi TV dizilerinin, sinema filmlerinin, reklamların, ‘yöreye’ yönelik popüler kültür ilgisinin, turistikleşmekten daha beter ve tehlikeli; elde kalan son toplumsal barış imkânlarını da zedeleyen dillerini –ah, o dillerini!– imgelerini, büsbütün zihniyetlerini tartışmak da gerekmez mi?” diye de sorardım.

Yetinmez, “Söylenmedik neredeyse hiçbir şeyin kalmadığı, bu, geniş kapsamlı ve acılı meselede, bu giriş metninde şu kadarı hatırlatılabilir; dizilerin bütün buralardaki ‘gerçek’ resmi yansıtmak gibi bir mesuliyeti ve kifayeti olmasa da ‘böylesine hassas bir durumda’ bu kadar çarpıtmak (hadi –Umber-

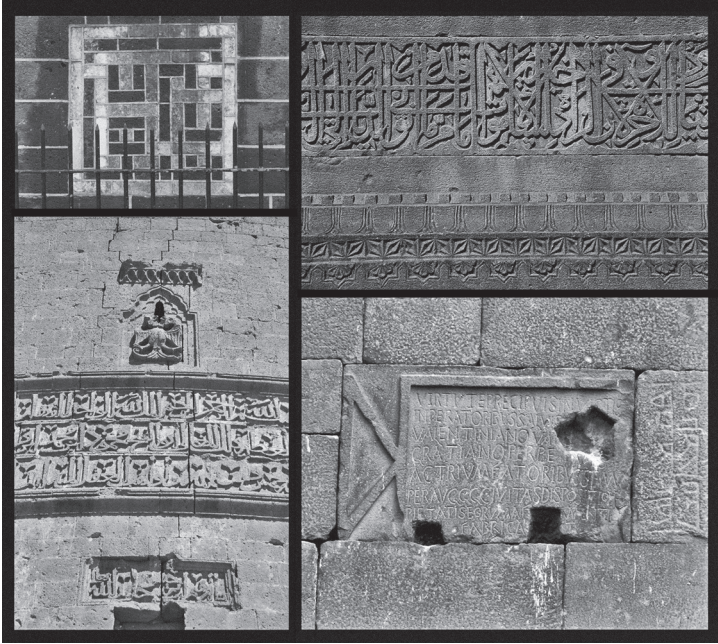
to Eco'ya haksızlık pahasına– hafifletelim: 'aşırı-yorum'lamak' peh..peh..) gibi bir keyfiyeti de olamasa gerektir.

Dizi ya da imaj, ister bu 'yöreyi', ister bir başka 'yöreyi' –mesele Osmanlı'yı! Zira Osmanlı da yöreleştirilmiş bir kavramdır– ele alıyor olsun; sorun, gerçeği yansıtmamasından ziyade, neden böyle görüp böyle resmettiğinde aranmalıdır. Yani imgeler, imajlar deşifre edilmeli ya da dekonstrüksüyona uğratılmalıdır. O imgeler ve o dil ki 'yöre ve töre insanını' tüm ülkede ötekileştiren, ırkçı, linççi saldırıların hedefi/ başka tür saldırılarınsa faili haline getiren bir altyapıyı besleyip durur; bu yere dair hiçbir şey söylemez ama söylememesiyle, bir yandan da çok şey söyler..." demeden de edemezdim...e-demedim de zaten.

Carsten Niebuhr'un Diyarbakir'ı (18. yüzyıl) Albert Gabriel'in Diyarbakir'ı (1930'lar), günümüz uydu fotoğrafı ve Şehir ve Bölge Planlama Disiplininin Diyarbakir'ı.

I.

Kale-Sur-Duvar-Beden-Perde

Diyarbakır Surlarının Dinamik Karakteri ve
Kent Tarihine Sur Kapılarından Bir Giriş Denemesi

*Urfa'nın bedenleri/Çevirin gidenleri.../Urfa
Kalenin bedenleri/Koyverin gidenleri.../Niksar*

...Zahar¹ benim dertli başım da pek bir sarhoş; bazen, nasıl olduğunu anlamadan, Suriçi'nde buluverdiğim olur kendimi. Kendi kendimi. Halbuki Suriçi belalı ve muammalı bir yerdir! Kara kara taşlardan, tuhaf tuhaf işaretlerle doludur; belalı olduğu kadar da güzel ve çekicidir yani! Simsiyah bazalt “beden”de kimi boşluklar –şehrin kapıları– varoluşları gereği davetkârdır hani... Dicle'nin nazlı ve mülayim bir rejime kavuştuğu –neredeyse– dümdüz ovada, kapılara yönelen ve kapıların var ettiği belirgin yollar (yahut yolların var ettiği belirgin kapılar) surları geçtikten sonra kent içinde de güçlü akslar tanımlayarak merkeze, yani ticarete ve ibadete ve belki sohbeta, muhabbete doğru yönelir. Şehrin içindekiler açısından bakıldığında ise merkezden dışa doğru akslar halinde, önce “ikamete”, sonra “tahkimata” ve derken surlardan çıkılarak, “gurbe-

1 Zahar: “zahir, sanki, galiba” anlamında, Kerkük Azeri Lehçesi ve Azericeyle ilişkili, “Diyarbakır Ağzı” olarak bilinen Türkçede bir kelime.

te” yani selamet ya da sefalete –yahut düpedüz zillete, rezalete canım– yönelir bir bakıma...

Buralarda, bu yollarda, duvarlarda ve duvarlarıci’nde (“bizim oralarda...” Mıgırdiç Margosyan) haliyle, insanın aklına takılır: Yollar mı şehirleri var eder, şehirler mi yolları? Nehir mi güçlüdür şehir mi? Piyon mu büyüktür vezir mi? Kapılar dışa mı kapanır, içe mi açılır? Dışa mı açılır da içe mi kapanır? Şehir mi surların içine saklanır, surlar mı şehri kuşatır? Surlar mı şehri saklar da şehir mi surları yaşatır? Bilen beri gelsin.²

Ve sorular çoğaladursun, bu nispeten düzenli, ana aksların arasında kalan dilimlerdeyse, girift bir ortaçağ dokusunun –ve iddialara göre Antik Çağların– izleri hâlâ okunaklıdır. Mimarîyi –yani zamanlarda ve mekânlarda hülyalı hülyalı gezinmeyi– seven biri, Suriçi’nde bu izler arasında, sıkılmadan aylarını geçirebilir. Ama o insan kendine dikkat etsin!

“Surların ötesinde de farklı bir şey yooook, heyhaat; hayaat, her yerde hayat!” diyen, diye haykırabilen biri ise buralarda bir ömür de geçirebilir. O insan da rahat ya da sebat etsin: Demek ki baştan çıkardığı gibi, Suriçi, biraz da eğleyicidir. Ya da/ demek ki/ belki de Suriçi diye bir yer yoktur da o, Suriçi’nden başka ve aynı zamanda, her yerdir! Belki İstanbul, Bağdat, Meyyafarikin, Şam, Tebriz ya da Mardin’dir de belki bunların hiçbiri de değildir. Buna da oralarda vakit geçirmiş okur-gezer karar versin ve ya bana hak versin ya da dilimi zapt etsin.

Kapılar, he, çekicidir çekici olmasına da gelin görün ki surrun azıcık dışından bir mahalleden gelmiş olsanız bile, “Suriçi insanı”, yabancıları –nasıl oluyorsa artık– hemen tanır. Bu insan, daha bir uyanık gibidir mi ne? Sizin bilmediğiniz bir şeyleri bilmekte olan bir “şehirli”, Suriçi’nin labirentlerini, dehliz-

2 Bilen beri gelmiş ve Diyarbakır hakkında kapsamlı çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bkz. *Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi*, Canan Parla, ODTÜ MFD 2005/1 (22:1) 57-84 ve *Diyarbakır’daki hanları ele alırken yollara da değinen: “Osmanlı Döneminde Diyarbakır Hanları”*, Aysıl Tükel Yavuz, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi* içinde, TC Diyarbakır Valiliği, 2011.

lerini; avlularını, damlarını, o daracık çıkar-çıkamaz sokaklarını tanıyan biridir en azından. Yerlidir. Sizin tuhaf bulduğunuz işaretleri sanki çoktan çözmüş de kanıksamış gibi bir yerli. Ya da bu izlenimi vermek isteyen bir kibirli? Şüpheli.

Ya da daha şiirseli: Suriçi insanı, damlarda ve avlularda beslemekten, akşamüstleri, dut yaprakları arasında titreşen gökyüzüne –demek ki zamanın sanki asılı kaldığı, mühürlendiği bir maviye– uçurmaktan tutkuyla ve hevesle hoşlandığı, ölüme bağlandığı güvercinler misali, hem özgür ve hem de değildir.

Surlar, içerisiyle dışarısını farklılaştırmış, yüzyıllar içinde Suriçi'ne özgü –her manada– bir asabiyet, bir insan tipi yaratmış gibidir. Öyle ki dünya, pek çok sur kentindekinden daha belirgin bir şekilde, surun içi ve dışı olarak ikiye ayrılmış durumdadır denebilir. İçeride, birçok dilin karışımından oluşan bambaşka bir dil konuşulur (du). Etnik-dinsel-mezhepsel-sınıfsal ve dahi cinsel çeşitlilikleriyle, bir tuhaf karışım, uzun yüzyıllar kısmen birbirine değmeden, kısmen de değerek yaşamış, buralara özgü bir folklor yaratmıştır. Alabildiğine karakteristik ama aynı zamanda geniş bir kültürel coğrafyayla akraba mimariler, süreç içinde oluşmuş ve dönüşmüş birtakım kentsel alışkanlıklar, ritüeller, müzikler ve bugünlere kadar süren, deren eski zaman izleri; folklorun ötesinde “metropolitan unsurlar” diyebileceğimiz dinamikler söz konusudur. Kentin bugüne kadar süren nüfus hareketleri, sürgünler, katliamlar, sığınanlar, iskân edilenler... Velhasıl, ister Ermeni, Süryani, ister Kürt ya da Türk olsun, 16. ya da 20. yüzyılda yaşamış olsun, esasen, Suriçili diyebileceğimiz bir Diyarbakırlı tipi (tipleri) neredeyse günümüze kadar söz konusudur.³ Bütün bunları bir duvar yapmış gibidir.

Bu tipin tarihiyle surların tarihi ilişkili olsa gerektir. Cüm-

3 Bkz. Margosyan öyküleri ve Şeyhmus Diken'in gözlem ve tanıklıkları... Neyse ki şehirde güçlü bir yazma geleneği vardır.

le şöyle de kurulabilir: toplumsal tarihle mimarlık tarihi iç içe olsa gerektir.

Öte yandan ve mesela, iç kaledeki Hz. Süleyman Camii önünde, perşembe günleri, dua etmek üzere toplanan kadınların yahut Ulu Camii önündeki kahvelerde görebileceğiniz erkek yüzlerinin çeşitliliği, buraları hâlâ çok canlı kılmakta ve zamanla Suriçi dahil, tüm şehrin metropoliten, kozmopoliten karakterinin yeniden yeşerip daha da belirginleşeceğini vaat etmektedir. Umarız öyle olsun. Tapınaklar, mabetler, ibadethaneler, yatırlar ve türbelerle dolu bu surlarda ve surlar içinde, kim hangi tanrıya dua etmişse, O, hayırlı dualarını kabul etsin. Kara kara taşlar, kara bahtlıları ve kara sevdaya düşenleri tescilli etsin. Amin...

...dememe kalmadan, miladi⁴ 2012 yılı içinde, aralarında çok sayıda sivil toplum-kamu kuruluşu çalışanı ya da yerel yöneticinin, mimar, şehir plancısı ve akademisyenin bulunduğu geniş bir kesim, günümüz Diyarbakırlıları, 2013 yılının “Diyarbakır Surları Yılı” olmasını talep eden bir dizi etkinlik gerçekleştirdi ve bu etkinlikler ve gayretler –2014 yılı itibariyle de– sürmekte. Bu talebin ne derece isabetli olduğu bir yana, bu yönde çabaları, Diyarbakırlıların birlikte yaşamak durumunda oldukları surlara dair yeni bir aşamaya vardıklarının, daha doğrusu, surlarla yeni türden bir ilişki için girdiklerinin işaretleri olarak değerlendirmek mümkün.⁵

Nitekim Diyarbakır kent tarihi, bir ölçüde, surların ve şehrin surla kurduğu ilişkilerin tarihi olarak da düşünülebilir. Tıpkı, kıyısında konumlandığı Dicle nehrinin ve nehirle kurulan ilişkilerin, Karacadağ platosuyla ya da etkileşim içinde bulunduğu diğer başkentlerle, kentlerle, yerleşimler-

4 Miladi: Zira başka takvimlere göre başka Diyarbakır tarihleri yazılabilir.

5 <http://www.diyarbakirsurlari.com> adresinde ve kentin değişik noktalarında imza kampanyaları düzenlenmekte; ICOMOS/ICOFORT gibi UNESCO yapıları ve mekanizmaları ile görüşmeler, yazışmalar, çizimeler sürmekte.

le ilişkilerinin tarihi olarak düşünölebileceği gibi. Yahut bu-
güne kadar yapılageldiđi gibi, siyasi tarihe paralel bir top-
lumsal, iktisadi ya da sanat ve mimarlık tarihi içinde kav-
ranmaya –aslında tanımlanmaya– çalışıldığı gibi. Bu yazıda,
bunlardan ilki denenmek istenmektedir ama buna, kaçınıl-
maz olarak, diğerleri de eşlik etmelidir/edecektir.

Çünkü Diyarbakır Dicle ile Fırat'ın tanımladığı yeryüzü
parçasının kuzey ucundaki en büyük yerleşimdir. Mezopo-
tamya, Kafkasya, İran, Anadolu ve Doğu Akdeniz'deki deđi-
şimlerden etkilenen ve bütün buraları, farklı zamanlarda de-
ğişen ölçülerde etkileyen bir konumdadır. Örneğin Halep
şehrinin yükselişini anlamadan Diyarbakır'ın ticari anlam-
da çöküşünü anlamak mümkün olmamaktadır.⁶ Yahut Nisi-
bisle (Nusaybin) Mardinle Diyarbakır'ın kaderinin kesiştiği
birçok dönemeç vardır. “AB'nin yolu Diyarbakır'dan geçer”
sözü, öyle amaçlansın ya da amaçlanmasın, şık bir aktüel-si-
yasi laf olmanın ötesindedir.

Diyarbakırla ilgili çalışmalarda, surlara özel bir ağırlık ve-
rildiği yadsınamaz.⁷ Ancak bunların, genelde, surları kimi
özgün mimari, mühendislik yönleri ya da kabartma, kitabe
vb. ince işçilikleriyle yahut yapısal özellikleriyle ele alan ça-
lışmalar oldukları ve daha ziyade koruma-onarma problemlerini
gündeme getirdikleri söylenebilir. Surlar, uzunca bir
zamandır, çeşitli kaynaklarca, derman bekleyen, hırpalan-

6 Prof. Dr. Rıfık Arslan, Xavier Hommaire De Hell'in 1847 gibi bir tarihte, şehir
dair tanıklıklarında geçen şu sözlerini aktarmaktadır: “..Birkaç yıl öncesine ka-
dar Bağdat yoluyla Diyarbakır'a gerekli tüm mallar geliyordu: bunlar arasında
2-3 bin develik kervanlarla gelen Hint çiviti, tömbekisi ve kahvesi, Basra'dan
gelen manda derileri bulunuyordu. Ancak ticaretin Halep yoluyla yapılmasın-
dan bu yana bu ticari hareketlilik oldukça yavaşlamıştır. Bugün Diyarbakır'a
gelen kervanlar yıllık iki yüz deveyi geçmemektedir.”

“Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Durumu”, Rıfık Arslan, *Diyarba-
kır: Müze Şehir* içinde, YKY, İstanbul, 1999.

7 Kapsamlı bir çalışma için bkz. *Diyarbakır Kent Surları Koruma Sorunları*, Ne-
riman Güçhan Şahin, Ali İhsan Ünay, Hasan Böke, Fuat Gökçe, ODTÜ MFD
2005/1 (22:1), s. 27-55.

mış, kadri bilinmemiş, bir yaşlı ve itibarlı hasta olarak resmedilmektedir. Öyle ki kendisine zararı dokunacak kadar itibarlı... Kanserli olduğu için ve kanserle anılıp durulduğu için –garibimin– gribine dahi müdahale edilmeyen bir hasta.

Daha geniş bir mimari/kentsel tartışmanın içinden, kentin, modern dönemlere kadar surlarla kurduğu ilişkileri ek sen alan bir okuma da söz konusu olabilir. Böylesi bir okuma için öncelikle surların “duvar olma, set olma” özelliğinin altını çizmek gerekir. Dikkatleri çekmesi gereken diğer bazı hususlar, sur gövdesinde açılmış bulunan kapılar, bu kapılar arasındaki, eski kentin ana arterlerini belirleyen omurga ve kapıların her birinin çevresinde oluşan kentsel “durumlar”dır. Etno-dinsel mahalle yapılanması, meslek gruplarına göre örgütlenmiş-mekânsallaşmış çarşı dokusu ve bunların mimari çeşitlilikle ne derece örtüştüğü gibi sorular da doğrusu kurcalanmaya değer sorulardır.

“Diyarbakır Surları” olarak bilinen duvarların –ister içi ister dışıyla olsun– monoton yüzeyler olmadıkları tespitiyle yola çıkılabilir. Bununla kastedilen, surların değişik tarihsel dönemlerde inşa edilmiş ya da müdahale, onarım vs. görmüş olması değildir sadece. Konumuz açısından, sorun ve tekil varlıklar olarak burçların, (çevrelerinden bağımsız?) taşıdıkları mimari değerlerden daha önemli olanı, kapılar etrafında gelişen –türkölere de konu olmuş– ve kentin sonraki değişim aşamalarını güdüleyen, duvara dair mimari-kentsel ve tabii ki toplumsal-siyasal durumlar/kararlar sayılmalıdır.

Diyarbakır tarihinin surlara kazılı olduğu tespiti, yinele-nip duran bir klişenin ötesine geçmek durumundadır. Bunun için surlara yönelik çoklu okumalar yapmak ve salt kitabelerle sınırlı kalmayan, siyasal, toplumsal, ekonomik, zanaat-işçilik, malzeme, kozmogoni, paleografi vs. düzeylerde ve bunların arakesitlerine yönelen, “deşifasyonlar” geliştirmek gerekecektir. Bu çözümlenmeler, yalnız şehrin klasik

kurgusunu değil, modern dönemindeki gelişmeleri anlamak bakımından da ışık tutabilir.

Bu yüzden, Diyarbakır kentinin özellikle modern tarihi, nehir-ova gerçekliğinin yanı sıra, sur gerçekliği ile nasıl tebellüş olunduğunun tarihi olarak da izlenebilir. Bu duvar öyle belirleyicidir ki günümüz Diyarbakır'ının pek çok mimari meselesi ile ilişkileri, bir süreklilik içinde okunabilir. Bunların kimisi şaşırtıcıdır, örneğin; Modern Diyarbakır'ın tek su kütlesi imkânı olan nehirle ilişkisini (ilişkisizliğini) hâlâ sur ve sur içi belirlemektedir, denebilir. Suriçi ile fiziki ya da ruhen hiçbir bağı yokmuş gibi görünen devasa Bağlar gecekondusu dokusunun dahi Suriçi tarihi ile ilişkileri söz konusudur. Çünkü bu geniş dokunun altlığı, Suriçi'nde oturanların üzüm bağları ve bağ evleridir mesela. Yahut tren garınının, Bağlar'ın kaderini belirleyen konumu, Urfakapı'nın konumuyla ilişkilidir.

Bir başka örnek, Dağkapı surları ile kentin meydan, sinema, halkevi, orduevi gibi "Erken Cumhuriyet" döneminde beliren, yeni kamusal mekânlarının ilişkisinde izlenebilir. Bunlara ilave olarak denebilir ki kent, Suriçi merkezini (ki Ulu Cami ve çarşısı içeren bir çekirdektir) merkez olarak kabul eden ve batı surlarının tanımladığı yaya paralel yaylar, halkalar halinde gelişmekle, tüm yol ağını ve günümüzdeki dokusunu dahi surlara tabi kılmıştır. Sur, adeta kendini "offsetlemekte" ve Diyarbakır'da geniş, açık alanların yokluğuyla karakterize olan mekânsal sıkışmayı yeniden üretmektedir.

Tarihi bir kararla üniversite kampüsü için nehrin öbür (doğu) yakasının seçimi ve kenti o yönde, sur içi ile ilişkilendirilebilecek biçimlerde büyütebilecek kararlar baştan engellenerek, büyümesi belli bir yönde güdülenmiş bir şehir dokusu ortaya çıkmıştır. Bu durum, Dicle Nehri'ni, Diyarbakır şehri ve Dicle Üniversitesi'nin ikisine de teğet ama ikisiy-

le de ilgisiz, öte yandan ikisini de net olarak ayıran bir sınıra, çöküntü alanına dönüştürmüş izlenimi vermektedir. Bu izlenimi değiştirmek adına uzunca bir zamandır Dicle Nehri ve çevresinin bayındır hale getirilmesinden, şehir hayatına katılmasından bahsedilse de pek yol alınmamaktadır. Burada da sur ve sur içi meselesi önem kazanmaktadır. Alternatif erişimlerin varlığına rağmen, surlar ve Suriçi'ndeki hayatıyet, Dicle Nehriyle kentlilerin ilişkisini belirlemeye devam edecek gibi görünmektedir.

Diyarbakır Surları ile ilgili olarak şöylesi ayrımlar mümkün görünmektedir ki bu yazıyla umulan da bu tip alternatif okuma patikaları esinlemektir:

Şehri var eden/kurucu unsur olarak duvar (kale)

En eski kentin Dicle'ye bakan bir kayalığın (Fiskaya) insan yapısı kayalarla tahkim edilmesiyle doğduğu biliniyor. Bu dönemde kent, nehir-duvar ikilisiyle tanımlanıyor ve kale olma hali ön planda. Diyarbakır kurulduğu günden beri stratejik bir konumda ve hep tahkim edilmiş. Roma ve Bizans'ta surlarla sıkıca korunmuş olmanın yanı sıra İslâm'ın en erken ulaştığı/ele geçirdiği, en eski Müslüman yerleşimlerinden biri. Osmanlı döneminde, bir eyalet merkezi olarak, önemini kaybetmiyor. Zamanla bir ticaret şehri olma kimliği kazanıyor ve bununla paralel bir bürokrasi geliyor. Bunu, bir eğitim ve kültür ortamı olma hali izliyor. Cumhuriyet döneminde ne kadar taşralaştırılsa da dinamizmini bugüne değin hiç kaybetmiyor. Çünkü dört bir yandan tarihsel yollar ve kentlerle ilişki içinde ve zamanla çok katmanlı kimlikler, roller edinmiş durumda. Bu roller, süreç içinde kaleyi, şehre ait birçok şeyi savunan bir sura dönüştürmüştür.